

**ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ЯК ВТІЛЕННЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ:
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ**
**PARLIAMENTARISM AS THE EMBODIMENT OF THE PEOPLES SOVEREIGNTY:
PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE**

Куян І.А.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

Стаття присвячена дослідженню теоретичних і практичних проблем парламентаризму з точки зору його втілення як форми реалізації народного суверенітету. Парламентаризм як закономірний розвиток принципу народного суверенітету в теорії і практичній реалізації, в першу чергу, пов'язаний з парламентарною формою (системою) правління, що передбачає існування провідної ролі парламенту в системі органів державної влади. Це питання автор розглядає з точки зору політичної реальності й потреб законодавчого регулювання.

Ключові слова: народний суверенітет, народовладдя, форми народовладдя, парламентаризм, парламент.

Статья посвящена исследованию теоретических и практических проблем парламентаризма с точки зрения его реализации как формы народного суверенитета. Парламентаризм как закономерный результат и процесс развития принципа народного суверенитета в теории и практической реализации, в первую очередь, связан с парламентарной формой (системой) правления, которая предусматривает ведущую роль парламента в системе органов государственной власти. Этот вопрос автор рассматривает с точки зрения политической реальности и потребностей законодательного регулирования.

Ключевые слова: народный суверенитет, народовластие, формы народовластия, парламентаризм, парламент.

The article deals with the research of the theoretical and practical problems of the parliamentarism in terms of its implementation as a form of the peoples sovereignty realization. The parliamentarism as a natural development of the principle of popular sovereignty in the theory and practical implementation is primarily related to a parliamentary form (system) of administration, which implies the existence of the parliament leading role in the system of the state power bodies. The author considers this question in terms of political reality and the requirements of legislative regulation.

Key words: people's sovereignty, democracy, forms of democracy, parliamentarism, parliament.

Постановка проблеми. Організація державної влади сучасної демократичної країни ґрунтується на загальноновизнаному принципі народного суверенітету, змістом якого є утвердження верховенства влади народу. Утвердження та забезпечення верховенства влади народу, реалізація його ролі як джерела влади й носія суверенітету в державі об'єктивно вимагає різних форм. За змістом Конституції України до основних видів форм реалізації влади народом можна віднести безпосереднє її здійснення (пряме народовладдя) та опосередковане, через органи державної влади, органи місцевого самоврядування (непряма, представницька, виборча демократія). На особливу увагу заслуговує інститут, в якому безпосередньо поєднуються риси прямого народовладдя і безпосередньої демократії – інститут парламентаризму, поза змістом якого неможливе глибоке пізнання принципу народного суверенітету.

Метою цієї статті є дослідження ідеї і явища парламентаризму в Україні в контексті теорії і практичної реалізації принципу народного суверенітету.

Стан дослідження. Різним аспектам вітчизняного парламентаризму були присвячені фундаментальні праці таких вчених, як: О.Ф. Андрійко, Ю.Г. Барабаш, А.З. Георгіца, В.С. Журавський, О.Л. Копиленко, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, Л.Т. Кривенко, О.М. Майданник, О.О. Майданник, Р.М. Максакова, О.М. Мироненко, Г.О. Мурашин, О.Г. Мурашин, В.Ф. Опришко, О.В. Петришин, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабинович, А.О. Селіванов, В.М. Селіванов, В.Ф. Сіренко, О.В. Скрипнюк, М.О. Теплюк, В.Є. Тихонова, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко, Л.П. Юзьков, О.І. Ющик, О.Н. Яримиш та інших. Це дає нам підстави констатувати наявність значного наукового доробку проблематики парламентаризму. Тим більше, що українська теорія й практика парламентаризму розвивається на основі ґрунтовних досягнень світової політико-правової та конституційно-правової думки. Разом з цим в юридичній науці проблематика парламентаризму продовжує досліджуватись у контексті представницької демократії, що цілком правильно, але проблема полягає

в тому, що ідея народного представництва за традицією, що з'явилася у 19 столітті, протиставляється принципу народного суверенітету.

Виклад основного матеріалу. Термін «парламентаризм» (франц. *parlementaris* – парламентська система, від *parlement* – парламент, від *parler* – говорити) у конституційному праві має декілька значень. Найбільш поширеним є розуміння парламентаризму як системи організації державної влади, для якої характерним є визнання провідної й істотної ролі парламенту [1, с. 345]. Сутність парламентаризму, як зазначав С.А. Котляревський, зводиться до того, що реальна виконавча влада, відповідальна за свої дії й узгоджена з волею законодавчих зборів, встановлюється гармонія народних представників між виконанням закону і самим законом [2, с. 156]. Широке визначення парламентаризму, в якому відображається і змістовна його характеристика, і формальні ознаки, запропоноване А.З. Георгіцею, на думку якого: «Парламентаризм – це визначена в конституції та інших законах і відповідним чином трансформована у практичну площину організація державної влади у державі і суспільстві, в якій парламент, побудований на демократичних засадах, володіє юридичним статусом і реальними повноваженнями представницького, законодавчого, контрольного і установчого характеру, в бюджетно-фінансовій і зовнішньополітичній сферах і своєю активною діяльністю виступає гарантом захисту інтересів як більшості, так і меншості громадян» [3, с. 239].

Отже, у розумінні парламентаризму, як точно підмічено Ю.С. Шемшученком, необхідно враховувати двоєдину його природу: з одного боку, як політичного режиму, з іншого – як сукупності повноважень, а також принципів устрою і діяльності Верховної Ради України. При цьому в природі парламентаризму може бути виключно демократичний політичний режим, а в основі устрою, діяльності, й загалом статусу парламенту не повинно бути іншого підґрунтя, аніж верховенство волі і влади народу. В парламентаризмі зливаються двоєдині потенції прямої і представницької форм народовладдя, а

народний суверенітет «зрощується» з державним, в першу чергу, через організацію та діяльність парламенту [4, с. 18].

Парламентаризм – історично зумовлений наслідок суспільно-політичного розвитку, породжений формуванням і становленням державності. Виникнення терміну «парламентаризм» пов'язано з формуванням станом-представницьких установ в Іспанії (12 ст.), в Англії (13ст.), у Франції (14 ст.). Безпосередньо зазначений термін був сформульований у 19 столітті спочатку для характеристики державного ладу, що існував у Великій Британії, а з часом набув універсального значення. З поширенням буржуазних революцій у Європейських державах парламентаризм починає розвиватись як явище як антитеза абсолютизму і прояв народного суверенітету.

За радянських часів сам термін «парламент» у науці державного права згадувався в контексті критики буржуазного ладу й саме його існування в державотворчій практиці суперечило ідеології та теорії радянського будівництва. Перше офіційне узаконення зазначений термін отримав у Законі України «Про назву, структуру і кількісний склад нового парламенту України» від 03 жовтня 1993 року. Чинна Конституція України закріпила термін «парламент» в якості дефініції єдиного органу законодавчої влади в Україні. З того часу проблематика парламентаризму закономірно стає предметом уваги науковців у галузі теорії держави і права та конституційного права. Разом з цим ідея суперечності (чи навіть якогось антагонізму) протиставлення парламентаризму (представницької влади) і народного суверенітету залишається живучою доі. Хоча сучасне тлумачення змісту народного суверенітету суттєво відрізняється від теорії Ж.-Ж. Руссо.

В основі такого протиставлення була (і до певної міри залишається) ідея обмеження право- та/чи дієздатності народу (відмові йому бути суб'єктом права у різних вчених на різних підставах), що зумовлює неможливість вчиняти юридично значимі дії народом, а отже, й уповноваженням ним своїх представників [5]. З цієї точки зору представництво є народним по формі, а не по суті, оскільки визначається воно законом (представництво по закону), що не суперечує в принципі й представницького характеру влади монарха (а така ідея розвивалась у теорії і на практиці з часів французької революції) [6, с. 563].

За такої логіки, зміст парламентаризму як представницької демократії (по закону) вихолощується, а ідея народного суверенітету трансформується в ідею суверенітету парламенту (органу державної влади), що реалізується разом з ідеєю панування (владарювання) права. Найбільш яскравим прикладом реалізації принципів суверенітету парламенту та панування права є система організації державної влади Великобританії. В цій державі «суверенітет парламенту» є фундаментальним принципом конституційного права і принципом звичайного права, що неодноразово визнавався судами. Свого часу англійський правознавець А. Дайсі охарактеризував принцип парламентського верховенства як особливе становище парламенту в системі державного устрою, що дає йому право видавати та відмінити будь-які закони, й немає жодної особи чи установи в державі, яким би закон дозволив не виконувати законодавчих актів парламенту чи видавати постанови або користуватися судовим захистом всупереч парламентським актам [7, с. 46-47]. Своєрідність британського парламентського «абсолютизму» зумовлює малоімовірність підстав для виникнення конфліктів між гілками державної влади, що можна пояснити м'яким поділом влади, який передбачає співробітництво законодавчої й виконавчої влади та посередницьку роль уряду, відповідального перед парламентом. Разом із цим сучасні дослідники відмічають,

що принцип суверенітету парламенту починає йти на поступки елементам безпосередньої демократії (мається на увазі започаткування практики проведення загальнонаціональних референдумів), а Британський парламент все більше втрачає свою незалежність у вирішенні державних справ, оскільки більшість його повноважень здійснюється під керівництвом Кабінету міністрів через механізми партійного контролю; широко застосовуване делеговане законодавство не піддається контролю з боку парламенту, який все більше втрачає свої позиції у фінансовій і бюджетній сфері, та в сфері контролю за діяльністю уряду [8, с. 15].

Іншою крайністю у тлумаченні правоздатності народу є концепція народу як органу держави, автором якої можна вважати Г. Еллінека. Досліджуючи юридичні і політичні аспекти представництва загалом й органів представництва, вчений вбачає в народі колегіальний та вищий орган держави, повноваження якого обмежуються сприянням в установленні іншого органу, наділеного в силу Конституції правами, що належали до того народу. «Створене таким чином представництво стало органом волі народу. Таким чином, народ і народне представництво утворюють правову єдність» [6, с. 556]. Г. Еллінек вважав, що народ виступає органом держави як реалізуючи свою владу безпосередньо, так і через форму представницької демократії: у першому випадку воля органу створюється єдиним народом у всій його сукупності, а в другому – особливим органом волі народу. В результаті, парламент предств у вченого в юридичному сенсі організованим суверенним народом. Зазначена концепція містить у собі певне протиріччя: визначає, з одного боку, народ джерелом влади, а з іншого – обмежує його правоздатність «державною компетенцією», бо «орган завжди представляє державу у визначених межах» [6, с. 537]. Слід зазначити, що ці ідеї не залишилися виключно надбанням теорії конституційного (державного) права минулого століття. Вони знаходять своє відображення в конституційних актах окремих сучасних держав, в яких прямо встановлюється обмеження влади народу попри загальне утвердження принципу народного суверенітету. Так, згідно із ст. 22 Конституції Аргентинської нації народ не вирішує і не управляє інакше, ніж через органи державної влади. У Конституції Португалії попри закріплення належності політичної влади народу (ст.108), в ст. 10 визначається, що народ здійснює владу в формах, передбачених Конституцією. Подібні ідеї знаходять своїх прихильників і серед сучасних вчених. Так, В.Н. Руденко, визначаючи поняття конституційно-правових інститутів прямої демократії, тлумачить їх як «сукупність конституційно-правових норм, регулюючих відносини щодо прийняття громадянами в рамках встановленої компетенції (виділено мною – *І. Куян*) загальнообов'язкових публічно владних рішень» [9, с. 25]. Такий підхід, незважаючи на наділення народу право- та дієздатністю, так само є обмежувальний щодо нього як політичної цілісності. Загалом, ми вважаємо штучною будь-яку ідею обмеження верховенства народу, оскільки реальна спроможність народу творити власну історію була підтверджена численними прикладами в світі. У зв'язку з цим підтвердження право та дієздатності Українського народу є особливо показним. З іншого боку, й історія розвитку державності ряду країн є потужним аргументом, що заперечує формальне обмеження верховенства через встановлення «компетенції для народу». Бо компетенція – форма життєдіяльності органу влади, який щодо свого джерела є суб'єктом, хоча й не підпорядкований організаційно, проте залежний, як мінімум, від суспільної думки, що може стати потужним засобом впливу на нього. Право народу, політичної спільноти, на владу – природно історичне, неодноразово підтверджуване практикою, а

будь-які моделі обмеження такого права заперечують саму ідею народного суверенітету, верховенство права, цінність і значущість прав людини і демократії. Подібні обмежувальні щодо верховенства народу теорії знецінюють й ідею парламентаризму, що, як зазначалось, є синтезом прямої і представницької демократії, та породжують превалювання політичної доцільності на шкоду праву. Чи не є яскравим прикладом живучості ідей обмеження влади народу відсутність у Конституції України визначення параметрів виборчої системи й тлумачення цього питання Конституційним Судом України як питання політичної доцільності?

Парламентаризм як закономірний розвиток принципу народного суверенітету в теорії і практичній реалізації, в першу чергу, пов'язаний із парламентарною формою (системою) правління.

Парламентарне правління, як відомо, характеризується, насамперед, особливою роллю та місцем парламенту, як провідного органу представницької влади й визначального суб'єкта у реалізації законодавчої влади. Рішенням Конституційного суду України у справі про повноваження Верховної Ради України від 17 жовтня 2002 року констатовано, що Верховна Рада України по своїй природі є представницьким органом державної влади і здійснює законодавчу владу. Визначення Верховної Ради України єдиним органом законодавчої влади означає, що жоден інший орган державної влади не уповноважений приймати закони. Повноваження Верховної Ради України реалізуються спільною діяльністю народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України під час її сесій [10]. Це означає, що представницька природа є засадничою у визначенні політичної ролі парламенту і має втілюватись як в його організації, так і в діяльності.

В Конституції України безпосередньо не визначається представницький характер Верховної Ради України, натомість утверджується її визначення як єдиного органу законодавчої влади. Така характеристика парламенту, з одного боку, конкретизує загальне положення ч.2 ст.6 Конституції України щодо здійснення державної влади в Україні на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, а з іншого – є прямим втіленням принципу народного суверенітету: якщо верховенство влади в державі належить народу, то виключно йому належить право шляхом прийняття законів встановлювати правила співжиття та погодження інтересів у суспільстві й порядок функціонування власної організації, найбільш досконалою формою реалізації якого є діяльність спеціального органу державної влади – парламенту. У питанні співвіднесення понять законодавчої влади і парламенту в науковій літературі правильно підмічено їх синонімічність, взаємну проникливість і, на нашу думку, пряму обумовленість дією принципу народного суверенітету, бо монарх в абсолютистській державі володів правом приймати закони (згадаймо Ж.Бодена). Тому не можна не погодитись із Г.С.Журавльовою, що законодавча влада – «це поняття, яке, по-перше, позначає зміст і наслідки волевиявлення народу (виборчого корпусу) на відповідних, законодавчих референдумах; по-друге, відображає сукупність повноважень різних елементів державного механізму (насамперед парламенту), прямо співвіднесених із законотворчістю; по-третє, фіксує одну з головних, «титольну» функцію парламенту; по-четверте, називає сам парламент і позначає його призначення» [11, с. 9].

Конституція України, характеризуючи Верховну Раду України як єдиний орган законодавчої влади, тим самим закріпила одну з найважливіших форм верховенства народу щодо визначення конституційного ладу, тобто тих найбільш загальних і стабільних положень Конституції, які закріплюють, фіксують політичний вибір народу (модель власної державної організації), а також виключно його права на зміну цієї моделі. Тим самим за-

фіксовано право тільки одного органу державної влади в межах окреслених повноважень втілювати політичну волю народу в законодавстві й визначати шляхи її реалізації. Саме з такої точки зору можна говорити про верховенство парламенту, про його провідну, основну роль в системі органів державної влади, бо безпосереднього підпорядкування парламенту інших органів державної влади на сьогодні не існує навіть у «чистих» парламентарних державах. У сучасній демократичній державі абсолютизм, втілюваний в одному органі державної влади, нехай і представницькому, неможливий. Державна влада залишається виключною прерогативою народу як політичної цілісності: «Ніхто не може узурпувати державну владу»: ні державні органи, ні посадові особи, ні політичні партії, ні будь-які інші суб'єкти, покликані реалізувати публічні функції. У зв'язку з цим говорити про парламентаризм як форму реалізації народного суверенітету можна за умови, що у здійсненні законодавчої влади парламент спроможний забезпечувати втілення в законах волі та інтересів власного народу й убезпечити викривлення цієї волі. Такими умовами є: закріплення відповідного конституційно-правового статусу парламенту і законодавче визначення повноважень його структурних складових (організаційної та політичної), забезпечення процесуальної спроможності парламенту (регулювання законодавчих процедур, форм і методів діяльності парламенту в цілому, його органів, структурних підрозділів і посадових осіб).

Численні дослідження українського парламентаризму як явища та наукової теорії, основних функцій Верховної Ради України й змісту законодавчої влади дозволили науковцям виробити ряд змістовних і обґрунтованих пропозицій щодо їх удосконалення. У світлі ідей державно-правової реформи, що наразі визріває як конституційно-правова реформа, зберігають свою актуальність пропозиції щодо напрямів парламентської реформи: вдосконалення, розширення та посилення конституційних основ реалізації законодавчої функції Верховної Ради України, демократизації законодавчого процесу, підвищення якості та ефективності законодавчої діяльності та побудова на цій основі раціональної правової системи [12, с. 177]. Очевидною є необхідність удосконалення законодавчої діяльності парламенту України як щодо визначення загалом змісту, форм та методів цієї діяльності, так і в частині вирішення окремих процедурних питань [12, с. 173-189; 13, с. 10-14].

Особливої уваги вимагає законодавчий процес. Про необхідність його законодавчого забезпечення у вигляді законів «Про Верховну Раду України», «Про закони і законодавчу діяльність» давно наголошують фахівці [14, с. 90]. Інститут парламентського контролю, який поряд з іншими чинниками можна вважати необхідною умовою забезпечення реального парламентаризму, вимагає особливої уваги законодавця як в частині визначення самого поняття та змісту парламентського контролю, так і його напрямів, форм і методів, процедур [15].

Наведені та низка інших пропозицій законодавчого забезпечення парламентаризму знайшли об'єктивацію в проектах законодавчих актів, які в різний час і з різним успіхом проходили апробацію в парламенті. Згадаймо «епопею» з регламентом Верховної Ради України, долю Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» [16]. З часу набуття чинності Конституції України у Верховній Раді України неодноразово реєструвалися та розглядалися проекти законів «Про закони», «Про нормативно-правові акти», «Про опозицію», «Про парламентський контроль в Україні» [17, с. 412]. Численних змін зазнали та продовжують зазнавати й чинні на сьогодні закони: «Про Регламент Верховної Ради України», «Про комітети Вер-

ховної Ради України», «Про статус народних депутатів України», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про Рахункову палату».

Проте поки що у нас немає підстав стверджувати про існування в Україні якоїсь власної моделі парламентаризму чи про парламентаризм як конституційну доктрину. Це, на наш погляд, виглядає парадоксальним. Бо при загальноновизнаній цінності теорії народного суверенітету й підтримуваній всіма політичними силами ідеї демократичної держави в Україні, про парламентаризм як форму реалізації народного суверенітету та як вищий ступінь демократії ніхто й не згадував напередодні чергових парламентських виборів. Можливо, Українське суспільство свідомо ухиляється від парламентаризму, пам'ятаючи невдалий (але спрямований вперед) півокрок до нього, зроблений згідно з Законом України «Про внесення змін та доповнень до Конституції України» № 2222 та кризи влади 2007-2008 років. А, можливо, саме суспільство ще не готове стати демократичним, бо критикувати когось завжди легше, аніж самому проявляти активність й брати на себе відповідальність. Крім того, досягненню зовнішньої свободи перешкоджає відсутність внутрішньої як закономірний наслідок радянського минулого. Можливо, просто потрібен час для усвідомлення цінності й без альтернативності парламентаризму саме як засобу та провідної форми реалізації народного суверенітету.

Перманентна ідея конституційної реформи в Україні вимагає постійного контролю народу в цілому, прогресивних політичних сил і громадян щодо недопущення викривлення ідеї парламентаризму і формалізації ролі парламенту. Принцип (ідея) народного суверенітету має «пронизувати» всі інститути парламентаризму не лише в статичній, а, в першу чергу, в динамічній. У зв'язку з цим доцільно звернути увагу на «слабкі місця» західного парламентаризму, бо вчитися завжди краще на чужих помилках.

Сучасні вчені виділяють ряд основних негативних тенденцій у розвитку сучасного парламентаризму в демократичних західних державах, результатом яких є перетворення парламенту з органу народного представництва в представництво виконавчої влади й все більшу втрату ним свого призначення як політичного інституту,

що має визначати основні напрямки розвитку суспільства [18]. Розвиток ЄС – ще один потужний чинник, що зумовлює зменшення значення національних парламентів як законодавчих органів внаслідок скорочення їх функцій в країнах Центральної Європи. Угорський конституціоналіст А. Шайо відмічає, що із зменшенням повноважень парламентів держав-членів ЄС, повноваження виконавчої влади в окремих сферах будуть збільшуватись [19], що підтверджується лісабонськими угодами, за якими сфера національної безпеки (а це надзвичайно широка сфера виконавчої влади) залишається предметом відання держав-членів ЄС.

Висновки. Тож можемо стверджувати, що парламентаризм, який за своєю природою має бути формою реалізації народного суверенітету, завжди перебуває в «зоні ризику», – поглинання інших суб'єктів, – претендентів на верховенство, як-то: партійної та міністерської бюрократії, наслідком чого є ізолювання народу від влади, узурпація його природного права на владу вузьким колом партійної та міністерської номенклатури та втілення в державну політику власних інтересів під виглядом все-народних та на шкоду останнім. Подолати такі негативні тенденції виключно юридичними засобами неможливо, бо справжній, істинний, парламентаризм – це і відповідний рівень політичної і правової культури. З іншого боку, і якість юридичних засобів є відображенням певного культурного рівня суспільства і особливо правлячої еліти. Усвідомлення цього провладною елітою вже є кроком на шляху до парламентаризму в Україні.

У зв'язку з цим з метою «нейтралізації» викликів парламентаризму необхідно розробити і запровадити в державну політику заходи, спрямовані на підвищення ролі парламенту щодо органів виконавчої влади, що об'єктивно вимагає набуття ним якості «народного» (бо саме лише існування парламенту в державі зовсім не означає існування справжнього народного представництва). Крім того, з огляду на перспективи інтеграції України до ЄС необхідно активізувати проведення наукових досліджень, спрямованих на вироблення ефективних інструментів контролю національних парламентів за політичними структурами Європейського союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шаповал В.М. Парламентаризм / В.М.Шаповал. Юридична енциклопедія в 6т. – Т. 4 «Н-П». – К.: Вид-во «Юридична енциклопедія» імені М.П.Бажана, 2002. – 720с.
2. Котляревский С.А. Конституционное государство. Юридические предпосылки русских Основных Законов / Под редакцией и с предисловием В.А.Томсинова. М.:Издательство «Зерцало», 2004. – 392с.
3. Георгіца А.З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. – Чернівці: Рута, 1998. 484с.
4. Шемшученко Ю.С. Теоретична засади розвитку українського парламентаризму / Ю.С.Шемшученко // Право України, 2008. – № 1. – С.17-20.
5. Дискусію з цього питання див.: Гессен В.М. Основы конституционного права (издание 2-е). Петроград, издание юридического книжного склада «Право», типо-литография товарищества А.Ф.Маркс, 1918 [Електронний ресурс. Інтернет джерело: <http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/5148630/charter/2/>].
6. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Вступительная статья докт.юрид.наук, проф. И.Ю.Козлихина. – СПб.: Издательство «Юридический центр «Пресс», 2004. – 752с.
7. Дайси А.В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение Английской Конституции. Перевод, дополненный по 6-му английскому изданию О.В.Полторацкой. Издание второе. Москва, Типография Т-ва И.Д.Сытина, 1907. –671с.
8. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский Союз, Соедин. Штаты Америки, Япония, Индия: учебное пособие / [сост.сб., пер., авт.введ.и вступ.ст. В.В. Маклаков]. – 5-е изд., перераб.и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 608с. –С.15.
9. Руденко В.Н. Конституционно-правовые проблемы прямой демократии в современном обществе / В.Н.Руденко. Автореф. дисс. докт. юрид. наук 12.00.02. Уральская юридическая академия. Екатеринбург, 2003. – 46с. – С. 25.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституції України(щодо повноважності Верховної Ради України) від 17 жовтня 2002 року № 17-рп/2002 [Електронний ресурс <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/>].
11. Журавльова Г.С. Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні / Г.С.Журавлева. Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 1999. – 16с.
12. Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні / О.І. Ющик. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. – 192с.
13. Омельченко Н.Л. Конституційно-правові основи законодавчої функції Верховної Ради України / Н.Л.Омельченко. Автореф. дис.канд.юрид.наук.12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. К., 20011. – 16 с.

14. Ющик О.І. До питання методології пізнання законодавчого процесу в Україні / О.І.Ющик // Право України, 2009. – № 10. – С.89-99.

15. Майданник О.О. Теоретичні проблеми контрольної функції парламенту України / О.О. Майданник. Автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.02. – конституційне право. Інститут законодавства Верховної Ради України. К., 2008. – 39с.